

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTINDA FONOLOJİ VƏ MORFOLOJİ TRANSFORMASIYALARIN FƏRQLİ VƏ OXŞAR XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Giriş. Fransız dili ilə yanaşı Kanadanın rəsmi dili olan ingilis dili əzəldən mürəkkəb bir hadisə idi. Frankokanadalılardan fərqli olaraq, ingilisdilli ABŞ ilə daimi hərtərəfli kontaktda və irimiqrasiya axını ilə təmasda formalaşmışdı. Anqlokanada millətinin əsası 19 əsrdə ABŞ-yə miqrasiya etmiş “loyalistlər” oldular. Onlar Şimali Amerikanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə Britaniya ordusuna sadıq qalmış Kanadanın azad ərazilərində məskunlaşdılar. Bəzi mütəxəsislərin fikrincə, Kanadada ingilis dilinin təşəkkül tapıb qüvvəyə minməsində onların rolu birinci dərəcəli olub. Elə həmin dövrdə müxtəlif Britaniya dialektlərində danışan İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiyadan olan immiqrantların sayı artır ki, bu da Kanada variantında öz əksini tapır. Beləliklə, iki müxtəlif immiqrasiya axınının qarışması nəticəsində Kanadalıların danışdığı dilinə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərindən – loyalistlər, digər tərəfdən əsasən ABŞ-in Kanada ilə həmsərhəd olan şimal rayonlarının gətirdikləri sözlər daxil olur. Kanadanın sonrakı inkişaf tarixi göstərir ki, 1867-ci ildə Kanadanın Böyük Britaniyanın dominyonu olaraq qalmasına baxmayaraq, o ilk növbədə ABŞ-in siyasi və iqtisadi təsiri altında idi. Ərazi məskunlaşmasının xüsusiyyətlərini, eləcə də siyasi, iqtisadi, sosial – mədəni xarakterli faktorları nəzərə alaraq, praktiki olaraq Kanadaya tədqiq edən bütün alimlər eyni fikirdədilər ki, öz fonetika, leksika və orfoqrafiyasına görə ingilis dilinin Kanada variantı Britaniya Oksford və Amerika variantı arasında aralıq mövqə tutur. Lakin əsasən **General America** adlanan tələffüz tipi üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin Kanada variantının yayım ərazisinin dəqiq diferensiyaya malik olmayan, variantların özəlliklərinin qovuşma ərazisi elan edilir.

Əsas hissə. Kanada əhalisinin danışdığı ingilis dili, öz normaları olan bir variantdır. Kanada ingilis dilinin vokalizim sistemini nəzərdən keçirərək fonetik cəhətlərin üç qrupunu ayırd edək: 1) Amerika inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər; 2) İngilis inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər; 3) Standartın ikili inkişafını əks etdirən fonetik cəhətlər.

Amerika dil variantında [œ] saitinin ingilis dil variantında isə [a] saitinin işlətdiyi **class, dance, bath**, kimi sözlərdə Kanada tələffüzü üçün Amerika tendensiyası daha xarakterik olur. Avisin fikrincə, məhz bu kanadalıların nitqinə tipik “amerika” çalarını verir. Yalnız yüksək təhsil səviyyəsinə malik **aunt və drama** isimləri adətən [a] tələffüz olunur. **Tomato** ismi amerika [e] vurgusu ilə tələffüz olunur və bu zaman ingilis [a:] nadir hallarda rast gəlinir.

Keçmiş zamanın **shone** feil forması bir çox kanadalılar tərəfindən [o:] ilə tələffüz olunur və bu da amerika [ou:] tələffüzü ilə ziddiyyət təşkil edir. Kanada da “z” hərfi ingiliscə [zed], amerikanca isə [zi:] adlanır. Kanada tələffüzündə **been** formasına [i:] saiti, Amerika tələffüzündə də [i:] saiti malikdir.

Again zərfində ingilis normasına oxşar şəkildə diftonq [ei] vurgusu altında tələffüz olunduğu halda, ABŞ-da bu adətən [e:] altında tələffüz edilir.

Produce ismində kanadalıların əksəriyyəti həmçinin [o:] ilə tələffüzə imkan verir, halbuki ABŞ-da onu [ou:] kimi tələffüz edirlər. **Vase** sözü amerikanca [veiz] kimi, Kanadaca [va:z] kimi tələffüz olunur. Amerika variantında olan anti-, semi-, multi-prefikslerini [ai] kimi tələffüz edirlər və kanadalıların əksəriyyəti onu ingiliscə [i:] ilə tələffüz edirlər. Sözlərin ikili tələffüzü: **leisure** [l ezə] v [li:ze] kimi tələffüz olunur və **neither** isə [i:] saiti və ya [ai] kimi tələffüz olunaraq kanadalılar arasında təcrübədən keçir, hərçənd ki, birinci halda çoxları [e] ingilis formasına üstünlük verirlər. Kanadalılar eynilə amerikalılar kimi [r] sözün sonunda və **car, cart** kimi amerikanca cingiltili tələffüzü Kanada da daha çox yayılmışdır və buna görə də, **bleating** (qanı buraxmaq) --- **bleeding** (qanaxma), **butter** --- **budder** kimi cütlər demək olar ki, omofonlu ola bilər. Lakin kanadalıların təxminən yarısı bu cür cütlərdə müxtəlif səsləri tələffüz edirlər. Kanada variantının aksentli, strukturu aydın Amerika çalarına malikdir, çünki **diction'nary ordi'nary obli'gatory refor'matory** kimi çox mürəkkəb sözlərin Kanada variantında adətən şəkildə saniyəlik vurgusu müşahidə olunduğu halda ingiliscə tələffüzdə vurğu bu sözlərin kökünə düşür və hecalar söz quruluşunu əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirərək birləşir.

İngilis və amerika tələffüz variantının nüfuzu məsələsinin öyrənilməsinə həsr olunan sosiolinqvistik tədqiqatların məlumatlarına istinad edərək **news, dew** tələffüzü kimi sözlərə alvovar samitdən sonra amerikalarda [u:] tələffüzünün ingilis [ju] tələffüzünə cavab verdiyini qeyd etmək mümkündür. Bu zaman ingilis norması Kanada da böyük nüfuzə malik olur və burada **suit** sözü istisna olunur, beləki, onun suallara cavab şəklində olan 83% informatlarını [u] kimi tələffüz edirlər. Avisin qeyd etdiyi kimi, bu sözlərin diftonq ilə tələffüzü daha çox daha aşağı mədəni səviyyəli danışanlarda müşahidə olunurdu bu zaman nüfuz [ju] **moon, noon, too** kimi sözlərin tələffüzünə şamil olunmasının nəticəsi olurdu. **Ontariade duke [duk] news [nuz]**, kimi tələffüzlər bir çox daşıyıcılar tərəfindən “gözəl olmayan hal” (inteleqant) kimi qiymətləndirilir.

Dilin bu və ya digər milli variantlarının linqvistik özəlliklərinin öyrənilməsi onun digər variantlarla hansı sinxron nisbətdə olması sualın cavabı ilə yanaşı, onun fərqliliyinin necə formalaşması, divergensiyasının hansı səviyyəsinə çatması, onu özəlləşdirən həmin differensiyasiya proseslərinin inkişaf tempinin necə olması suallarına cavab verməlidir. Burada Kanada üçün xarakterik olan 10600 leksik vahid toplanmışdır ki, onların bir qismi leksik variantdır. Leksik kanadizmlərin müəyyən qrupunu nəzərdən qoysaq, yerdə qalan 9153 vahid yaranma dövrünə görə aşağıdakı kimi paylanıla bilər XVII əsr – 26 [0,3%], XVII əsr – 142 [1,5%], XVII əsr – 1124 [12,3%], XIX əsr – 3340 [36,5%], 1900-1965 ci illər 4521 [49,4%].

XVI əsr ingilis dilli kanadalıların Kanadada ilk məskunlaşma dövrüdür, lakin onlar bura əsrin son illərində kütləvi şəkildə gəlməyə başladılar (ingilislərin Kanadada ilk rəsmi torpağı 1852-ci ildə **Nyufaundlend adası** oldu). Yeni həyat

⁵ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası Xarici dillər kafedrasının baş müəllimləri

şəraiti dilin dəyişmiş gerçəkliyə uyğunlaşmasını tələb edirdi, buna görə də dildəki ilk innovasiyalar, çox olmasa da artıq bu dövrdə qeyd olunur. XV əsrin 26 kanadizmindən 10-u dillərdən alınma idi: aborigen eskimoslardan **kayak – komiak**, dəri eskimos qayığı, **tupek** – dəridən olan yay alacağı, atığı – dəridən tikilən xəz tərəfi içəri olan alt köynəyi], **caribou** – maral – karibu fransız dilindən – daha ilkin Kanada immiqrasiyalı [cahce-xüsusi ərzaq, xəz və digər əmtəə ambarı **buff** – Kvebek əyalətinin 48 və 51 dərəcə arası şimal eninə müvafiq gələn hissəsi] və s. İngilis mənşəli vahidlər arasında – mənaları xüsusiləşdirən sözlər, məsələn **sled** Bİ (xizək) – Kİ (it nartası), **rat** Bİ (siçovul) – Kİ (ondarta). bəzi kanadizlər ümumi İngilis dilində başqa cür adlandırılan obyektləri işarə etmək üçündür, məsələn, Bİ – **aok** – Kİ **penguin**, Bİ – **float**, **buoy** – Kİ **float**, Bİ blackcock, black grouse – Kİ partidge. Digər hallarda adlar nominativ xarakterli dayanıqlı söz birləşmələri şəklində yaradılır, məsələn: black fox (şimali Amerika qırmızı tülküsinin nadir rast gəlinən qara rəngli növü), **cat of mountain** (vaşaq), Eskimo dog (eskimoların qoşquda işlətdikləri Canis familiaris borealis it cinsi), sea unicorn (zool) narval və s.

XVII əsrdə kanadizmlər arasında qədim İngilis vahidlərinin semantik şəkildəyişməsi olan bir neçə feil yaranmışdı: məsələn, İngilis feillərinin Kanada **mənası track** – uzun qamçı ilə qayıq və ya barja dartmaq, **shoot** – qayıqda (sal üzərində) çayın üzərində iti axan yeri ilə üzmək, raft – sal üstündə üzmək, pitch – bir dayanacaq yerindən digərinə getmək, **trade** – xəzi başqa əmtəə növlərinə dəyişmək, rind – ağacı qabığından təmizləmək və **pack** – xəzləri göndərmək üçün aylara presləyib yığmaq. Kanadizmlər arasında bir neçə sifət də qeyd olunmuşdur: **rotten** – köhnə, məsaməli, buz, **staget** – ən pis (keyfiyyətinə görə) və s. Bir sözlü kanadizmlər əvvəldə flora və fauna, geyim əşyaları, yerdəyişmə vasitələri, relyef və coğrafi mühit xüsusiyyətləri, kulinariya terminləri, tikililərin adları və s. Tematik qrupların sırasını artırmışdır. Eyni zamanda kanadizmlərin cəmləşdiyi yeni sferalar yarandı. Peşə adları: xəzli heyvan ovçusu, **Northman** – qışlamağa gedən ovçu, **sealer** – suiti ovçusu, **trader** xəz alverçisi; a) Vəzifə şəxslərinin adları; agent – hinduların işi üzrə dövlət məmuru, **governor** – fabrixa rəisi, **master** – xəz kampaniyasının böyük qulluqçusu; b) Buz və qar növləri: barricade – çay sahilində buz yığını, candles – buz səthinin əriməsindən əmələ gələn buz sütuncuqları, crust – xarlanmış qar, yam – çayın eni boyu buz yığını, pan – üzən buz parçası; c) Sakinlərin yaşayış yerlərinə və ya mənşəyinə görə adlandırılması: **Mountaineer** – Şərqi Kvebekdən və ya Labradordan olan hindular, French – frankokanadalılar, **settler** – yeni köçmüş və s.

Ovçu təsərrüfatının inkişafı aşağıda göstərilən kanadizmlərdə, məsələn, ovçu əslahələrinin adlarında əks olunub: collar, deadfall, hap, slip, stopper.

XIX əsr boyu meydana gələn İngilis mənşəli kanadizmlər ilin əsas leksik artım kütləsini – 2941 vahid (88.8%) təşkil etmişdi. Onlardan 1200 söz, çox vaxt ilkin mənası kənarlaşdırılan sözlərdir: snow – gec yetişən alma növü, packer – yükdaşıyan, **bag** – pellikan üçün dəri kisə, **rye** – çovdar viskisi, **dust** – qızıl qum, **leader** – qoşquda başçı it. Onlar mövcud tematik qruplar genişləndirməkdədir. Məsələn fanonamı işarə edən sözlər qrupuna 32 vahid, flora – 17, yerdəyişmə vasitələri – 22, tikililər – 15, əmək alətləri – 15, və s. Bu dövrdə kanadizmlərlə zənginləşməyənehtiyacı olan yeni tematik qruplar yarandı: a) Fəaliyyət növlərinin adları (20 vahid: **bronco** – **brusting** – vəhşi atın təlimi, fur – hunting – xəzli heyvanların tələ ilə tutulması, portaging – yükün bir çaydan digərinə daşınması); b) Siyasi terminlər: **Confederation** – yeddi əyalətin Kanada domina birləşdirilməsi, confederate, Confederationist – konfederasiya tərəfdarı; c) İdman (10 vahid); **rugby**, **puck**, **hockeyist**, **defenseman**: Maarif sahəsinə aid olan terminlər: collegiate – orta məktəb növü, trustee – məktəb şurasının üzvü; d) Qızılaxtarma: **colour** – suxurda qızıl izləri, dust – qızıl qum, **gold hunter** – qızıl axtaran, wasing – bir Yuma ərzində olunmuş qızılın miqdarı, pay grave – tərkibində qızıl olan qrafiy, Klondir stampeder – Klondaykda qızıl həyəcanının iştirakçısı və s.

Vəzifəli şəxslər adları qrupu zənginləşdirdi: (14 vahid): road master – yol təsərrüfatına görə məhsul olan bələdiyyə üzvü, bencher – seçkilə məhkəmə icraçısı, reeve – kənd burqomistiri, warden – tikinti üçün torpaqların ayrılması ilə məşğul olan kompaniya qulluqçusu.

XIX əsrdə 1734 nominative mənalı dayanıqlı söz birləşmələri yaranmışdır. Tematik olaraq onlar bir sözlü kanadizmlərin aid olduqları qruplara bölünmüşlər. Beləliklə, Kanada flora nümayəndələrinin – 54, faunanın – 50, geyim əşyalarının – 15 və s. Aid olduqları qruplara daxil olmuşlar. Ölkədə yol tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar bu sahədə bir sıra yerli terminlər əmələ gəlir: bush road, cross road, corduroy road, road camp, road garder, railway town, railway village.

Kanada dil inkişafının bu dövrdə xarakter cəhəti idman lüğətinin kəskin genişlənməsi olub (67 yeni kanadizm), həmçinin slenqlərdən alınmaların güclənməsi (128 vahid). Bu dövrün profesional kanadizmləri 184 vahid təşkil edir. Semantik mənada yeni dövrün kanadizmləri xüsusilə rəngarəngdir. onlar ifadə edir: a) əmək alətləri və vasitələrinin adları: **swede saw** “mişar növü”; b) Mexanizm və maşınların adları; c) Peşələrin adları; d) Məşğuliyyət adları.

Nəticə. Kanada qrammatikasının Britaniya qrammatikasıdan yeganə əhəmiyyətli fərqi Past Perfect Continuous zamanının istifadədən praktiki olaraq tamamilə çıxmasıdır. Onun yerinə Past Perfect Simple tutur. Beləliklə, İngilis dilinin Şimali Amerika arealına daxil olan İngilis dilinin Kanada variantı ilkin kütləvi köçmələr zamanı İngilislər, şotlandiyalılar, İrlandiyalılar tərəfindən gətirilən XVIII əsr Böyük Britaniya İngilis dilinin əsasında inkişaf etmişdir.

Bu gün Kanadanın İngiliscəsi Britaniya (okford) və Amerika İngiliscələri arasında xüsusi aralıq yer tutur. Lakin bu tədqiqatın nəticəsində İngilis dilinin Kanada variantı Amerika variantı ilə böyük oxşarlığını aşkar etmək mümkündür. Eyni zamanda Britaniya tələffüz variantını Kanadada daha nüfuzlu variant kimi qiymətləndirildiyini də qeyd etmək zəruridir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, İngilis dilinin Kanada variantının inkişafının tarixi xüsusiyyətləri və coğrafi vəziyyəti sonralar Amerika İngiliscəsinin Kanada variantına təsirinin əhəmiyyətli olacağına güman etmək hüququ verir.

Ədəbiyyat

1. Бруннер К. История английского языка. М., 1956
2. Avis W.S The English language in Canada (Current trends in linguistics)
3. Англо – русский лингвострановедческий словарь – Американа
4. Mencken H.L the American language An inquiry into the development of English in the United states. New York 1957

Açar sözlər: Kanada variantı, leksik-semantik, İngilis dili, yeni sözlər, fonetika

Ключевые слова: канадский вариант, лексико-семантика, английский язык, новые слова, фонетика.

Key words: Canadian version, lexical-semantics, English language, new words, phonetics.

Summary

As a result of the research, it is possible to discover the great similarity between the Canadian version of the English language and the American version. At the same time, it is necessary to note that the British pronunciation variant is considered more authoritative in Canada. However, despite all this, the historical characteristics and geographical location of the development of the Canadian version of the English language give the right to assume that later the influence of American English on the Canadian version will be significant.

Резюме

В результате исследования можно обнаружить большое сходство между канадской версией английского языка и американской версией. В то же время необходимо отметить, что британский вариант произношения считается в Канаде более авторитетным. Однако, несмотря на все это, исторические особенности и географическое положение развития канадской версии английского языка дают право предположить, что в дальнейшем влияние американского варианта английского языка на канадскую версию будет значительным.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova